

ja *Ulysses and the Sirens* (1979) sekä monissa muissa kirjoituksissaan puolustanut yhteiskuntatieteellistä lähestymistapaa, jota voitaisiin kutsua rationaalisen toimijan malliksi. Rationaalisen toimijan mallin mukaan yhteiskunnassa ei ole muita toimijoita kuin ihmisyksilöt. Kollektiivien toiminta voidaan aina palauttaa yksilöiden tavoitteelliseen toimintaan ja tuon toiminnan seurauksiin (tarkoitettuihin ja ei-tarkoitettuihin). Tällainen lähestymistapa on ongelmallinen silloin, kun ihmiset eivät näytä toimivan rationaalisesti. Rationaalisen toimijan mallin rajatapaukset, joissa toimijoiden rationaalisuus on epätäydellistä tai vääristynyttä, ovat monesti olleet Elsterin pohdintojen kohteena. Uuden *Sour Grapes*-teoksen neljää esseettä yhdistääkin se, että jokaisessa tarkastellaan rationaalisen toimijan mallin rajoituksia ja rationaalisuuden kumoutumista.

Kirjan ensimmäisessä esseessä Elster pyrkii kehittämään aikaisempien kirjoitustensa rationaalisuuskäsitystä. Hän erottaa nyt yksilöllisen ja kollektiivisen rationaalisuuden »ohuen» ja »laajan» teorian. Ohuen teorian mukainen yksilöllinen rationaalisuus on toiminnan konsistenssia: teolla on peruste, peruste on teon tekemisen syy ja teko aiheutuu »oikealla tavalla» (esim. ei vahingossa). Ohut teoria ei problematisoi toimijan uskomuksia ja preferenssejä, jotka ovat teon perusteena. Ohuen teorian mukaan toimija voi toimia rationaalisesti, vaikka hän toimisi sen uskomuksen perusteella, että kaikki muut tahtovat hänelle pahaa. Yksilöllisen rationaalisuuden laaja teoria ei tyydy konsistenssin vaatimukseen, vaan se edellyttää, että rationaalisen teon perusteena olevat uskomukset ja preferenssit ovat myös rationaalisia. Uskomusten rationaalisuus edellyttää arvostelukykä, jolla Elster tarkoittaa kykyä tiivistää oleellinen suuresta määrästä kysymyksessä olevaa asiaa koskevaa informaatiota. Preferenssien rationaalisuudella Elster tarkoittaa sitä, että preferenssit ovat autonomisia, eivätkä ole tulosta tiedostamattomista psyykkisistä prosesseista. Preferenssien autonomisuus jää Elsterillä lähes analysoimattomaksi käsitteeksi. Ohut kollektiivisen rationaalisuuden teoria saa Elsterin mukaan ilmaisunsa sosiaalisen valinnan teoriassa. Ongelmana sosiaalisen valinnan teoriassa on yksilöllisten preferenssien aggregointi: miten erilaisten yksilöllisten preferenssien pohjalta päästään tulokseen, joka on mahdollisimman oikeudenmukainen. Ohut teoria edellyttää, että toimijat, heille avoinna olevat vaihtoehdot ja toimijoiden vaihtoehdoista riippumattomat preferenssit otetaan annettuina. Kollektiivisen rationaalisuuden laaja teoria, joka saa ilmaisunsa esimerkiksi Habermasin politiikkakäsityksessä, ei tyydy tähän. Laajan teorian mukaan politiikan tarkoituksena on muuttaa yksilöiden preferenssejä julkisen poliittisen keskustelun kautta. Mikä tahansa vaaliväittely ei tietenkään tähän tarkoitukseen kelpaa, vaan keskustelun on oltava Habermasin ilmaisua lainatakseni »herruudesta vapaata».

JON ELSTER: *Sour Grapes*. Studies in the Subversion of Rationality. Cambridge University Press, Cambridge 1983. 177 s.

Tuottelias norjalainen yhteiskuntatieteilijä Jon Elster on aikaisemmissa teoksissaan *Logic and Society* (1978)

Elsterin esittämät laajennukset aikaisempia kirjoituk-

sia hallinneeseen ohueen rationaalisuuskäsitykseen ovat kiinnostavia. Laajaa rationaalisuuskäsitystä koskeva esitys ei kuitenkaan ole kaikin puolin tyydyttävä. Yksilöllisen rationaalisuuden osalta preferenssien rationaalisuuden vaatimus jää melko epäselväksi. Kollektiivisen rationaalisuuden laajassa teoriassa Elster astuu poliittisen utopian alueelle; hänen esittämiään perusteluja kollektiivisen rationaalisuuden ihanteen mukaisen politiikan toteutumisen mahdollisuudelle (ks. ss. 35–37) ei voi pitää kovinkaan vakuuttavana.

Kirjan toisessa luvussa Elster käsittelee »tiloja, jotka ovat oleellisesti sivutuotteita». Sivutuotetiloja ovat kaikki sellaiset tilat, joita ei ole mahdollista tuottaa tietoisesti. Uni on eräs esimerkki sivutuotetilasta. Unetomuudesta kärsivä pyrkii saamaan unen päästä kiinni. Tietoisuus tästä pyrkimyksestä kuitenkin estää unitilan toteutumisen. Unitilaan vapumisen ja tähän päämäärään pyrkivän toiminnan välillä on Elsterin mukaan käytännöllinen (ei käsitteellinen) ristiriita. Pyrkimys tuottaa sivutuotetila perustuu tästä syystä virhepäätelmään. Valtaosa Elsterin esittämistä sivutuotetiloja koskevista esimerkeistä koskee arkielämän ilmiöitä, mutta sivutuotetilan käsitettä voi Elsterin mukaan käyttää myös vallanpitäjien toiminnan erittelyyn. On olemassa tiloja, joita tietyyntyyppiset hallitukset eivät kykene politiikallaan saamaan aikaan juuri siitä syystä, että ne ovat sellaisia hallituksia kuin ovat. Erityisesti reaaliosialismi on Elsterin mukaan sivutuotetilojen dilemman edessä: hallitsevan eliitin kannalta toivottavia tiloja ei voida saada aikaan eliitin harjoittaman politiikan avulla.

Kirjan sivutuotetiloja käsittelevästä luvusta on vaikea saada otetta. Elster siirtyy vauhdikkaasti aiheesta toiseen: unettomuudesta zeniin, zenistä teeskentelyyn, teeskentelystä taiteelliseen luomisprosessiin... Useimmilla käsitellyistä asioista on jonkinlainen yhteys sivutuotetilojen käsitteeseen, mutta joskus yhteys tuntuu katoavan kokonaan. Näin on asian laita taiteellista luomisprosessia koskevassa jaksossa. Mielestäni Elster kykenee kuitenkin osoittamaan, että sivutuotetilan käsite saattaa olla hyödyllinen joidenkin ongelmien erittelyssä. Elsterin yhteiskuntatieteelliset esimerkit eivät kuitenkaan ole kovin vakuuttavia. Hänen sosialismianalyyysinsä perustuu liikaa yhden kirjoittajan poleemisiin näkemyksiin, ja poliittista teoriaa käsittelevässä jaksossa Elster puhuu muista asioista kuin sivutuotetiloista.

Kirjan kolmannessa luvussa tarkastellaan »happamien pihlajanmarjojen ongelmaa». Eläinsadun kettu muutti mieltään pihlajanmarjoista heti, kun huomasi niiden olevan ulottumattomissa. Happamien pihlajanmarjojen ongelmassa on kysymys preferenssien muuttumisesta saavutettavissa olevien vaihtoehtojen mukaisiksi. Henkilö, jolla on adaptiiviset (mukautuvat) preferenssit, haluaa aina vain sitä, mikä on hänen ulottuvillaan. Elster haluaa erottaa adaptiivisen preferenssien muutoksen tietoisesta, oppimisen tai itsekasvatuksen kautta tapahtuvasta. Adaptiivinen preferenssien muutos

on tiedostamaton, ja siis Elsterin näkemyksen mukaan irrationalinen. Tämäntyyppinen preferenssien muutos on ongelma utilitarismille ja sosiaalisen valinnan teorialle, jotka perustuvat olettamukselle yksilöiden autonomisista preferensseistä. Yhteiskunnan oikeudenmukaisuutta tai hyvinvointia on vaikea mitata yksilöllisten preferenssien toteutumisen avulla, jos yksilöiden preferenssit mukautuvat tarjolla oleviin vaihtoehtoihin. Tässä yhteydessä Elster käsittelee kysymystä henkilökohtaisesta vapaudesta. Oletetaan, että on kaksi henkilöä, A ja B. Heillä on täsmälleen yhtä paljon asioita, joita he ovat vapaita tekemään tai olemaan tekemättä. Henkilöt eroavat toisistaan siinä, että B:llä on enemmän kun A:lla sellaisia asioita, joita hän haluaisi tehdä, mutta ei ole vapaa tekemään. Elsterin mukaan B on mitä todennäköisimmin A:ta vapaampi, koska hänen preferenssinsä eivät ainakaan ole adaptiivisia. Yksilön vapaus riippuu siis asioista, joita hän on vapaa tekemään tai olemaan tekemättä, ja asioista, joita hän autonomisesti haluaa tehdä. Yhteiskunnan hyvinvoinnin tasolla tämä merkitsee sitä, että yhteiskunta, jossa ei ole lainkaan tyytymättömyyttä, ei välttämättä ole hyvinvoiva. Saattaa olla niin, että yhteiskunnassa vallitseva tyytyväisyys perustuu adaptiivisille preferensseille.

Happamien pihlajanmarjojen ongelmaa käsittelevä luku lienee kirjan painavinta antia. Elsterin tarkastelu on käsitteellinen, mutta epäilemättä hän pitää adaptiivista preferenssien muodostumista reaalisesti merkittävänä ilmiönä. Arkijärjellä ajatellen esimerkiksi vanhus-ten, sairaiden ja vankien laitostumista voisi tarkastella happamien pihlajanmarjojen ongelman valossa. Jonkin tämäntyyppisen ilmiön merkitystä »elävässä elämässä» ei kuitenkaan voi ratkaista spekulatiivisesti tai arkiajateluun nojautuen.

Kirjan viimeinen luku käsittelee ideologiateoriaan liittyviä kysymyksiä. Elster tarkoittaa ideologialla uskomusten ja arvojen joukkoa, joka voidaan siltä yhteiskunnan jonkin ryhmän tilanteen tai etujen avulla. Esseessään Elster tarkastelee yksinomaan ideologisia uskomuksia. Ideologisten uskomusten muodostuminen on siinä mielessä happamien pihlajanmarjojen ongelman rinnakkaisilmiö, että siinäkin on kysymys tilanteesta, jossa asiaankuulumattomat kausaaliset prosessit häiritsevät rationaalista mentaalista prosessia. Nämä kausaaliset prosessit voivat olla sekä affektiivisia että kognitiivisia. Oletetaan, että alistetun yhteiskuntaluokan keskuudessa syntyy alistavaa yhteiskuntajärjestelmää legitimoiva ideologia. Ideologian syntyyn on voinut vaikuttaa alistettujen alitajuinen tarve vähentää dissonanssia oman elämäntilanteen ja oman ihmisarvon kokemisen välillä. Toisaalta ideologian syntyyn on voinut vaikuttaa alistettujen näkemyksen rajoittuneisuus: alistaja nähdään vain suojelun ja työn tarjoajana, jota ilman ei olisi sen paremmin suojaa kuin työtäkään. Esimerkissä alistetun luokan ideologia hyödyttää hallitsevaa luokkaa ja jossain määrin myös alistettua luokkaa

(tekemällä elämän siedettäväksi). Elster argumentoi kuitenkin painokkaasti sellaisia käsityksiä vastaan, että ideologiset uskomukset välttämättä hyödyttäisivät hallitsevaa luokkaa ja sen intressejä tai »kantajiaan» ja heidän intressejään. Liioin ei hallitsevan luokan saama hyöty riitä selittämään ideologian syntyä ja säilymistä.

Elsterin ideologiakäsitys vaikuttaa vanhahtavalta verrattuna nykyisen marxilaisen ideologiatutkimuksen kehitelmiin. Hän kuitenkin näkee oman esseensä marxilaisen ideologiateorian edelleenkehittelynä. Tästä syystä olisi kiinnostavaa lukea, miten marxismin funktionalististen piirteiden kriittikkona tunnettu Elster arvioi modernia ideologiateoriaa. Tällainen keskustelu Elsterin esseestä puuttuu ja samalla keskustelu Marxin ideologiakäsityksen sisällöstä. Kirjoituksen anti ei myöskään aivan vastaa sitä, mitä Elster alussa lupaa. Esimerkiksi ideologian sosiaalipsykologisista »mikroperusteista» ei lukija opi paljoakaan.

Elsterin kirjan hyvät ja huonot puolet ovat hänen kirjoituksiinsa aikaisemmin tutustuneille tuttuja. Elsterillä on paljon ideoita, ja hän kykenee käsittelemään kiinnostavasti mitä erilaisimpia kysymyksiä. Toisaalta Elster ei näytä olevan kiinnostunut ideoittensa kehittelystä ja hiomisesta. Elsterin esittämät ajatukset vaatisivat usein yksityiskohtaisempia perusteluja syvemmälle menevää argumentointia, jotta niistä tulisi todella painavia. Ideoiden herättäjinä Elsterin kirjat ovat mainioita. Ja yhteiskuntatieteellisen esseistiikan ystäville erityisesti Sour Grapes on mitä suositeltavinta luettavaa.

HANNU RUONAVAARA